

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ
ȘCOALA DOCTORALĂ „ISIDOR TODORAN”**

***LEGUM ALLEGORIAE* – UN POSIBIL *PATTERN* AL
DISCURSULUI EXEGETIC IUDEO-ALEXANDRIN**

– REZUMAT –

**COORDONATOR ȘTIINȚIFIC:
Pr. Prof. Univ. Dr. IOAN CHIRILĂ**

**DOCTORAND:
BURDEȚ ONIȚA**

**CLUJ-NAPOCA
2018**

Cuprins

Listă de abrevieri.....	4
Introducere	6
1. Abordări tematice.....	10
1.1. Elemente tehnice de construcție a lucrării, metoda de abordare generală	11
1.2. Ipoteza de lucru	12
1.3. Obiective	12
2. Stadiul actual al cercetării	13
2.1. Literatura românească	13
2.2. Literatura internațională.....	15
1. Alegoria. Cadrul general de integrare al conceptului.....	17
1.1. Prezentare generală, delimitări semantice, morfologice, sintactice	17
1.1.1. Acțiunea de a interpreta, originea acestei sintagme	17
1.1.2. Termenul „alegorie”	25
1.2. Alegoria biblică – element în alcătuirea discursului profetic (simbolic)	30
1.3. Receptarea alegoriei/ metodei alegorice în diferite medii.....	39
1.3.1. Iudaism	39
1.3.2. Elenism (Homer – Retorica – Platon)	43
1.3.3. Creștinism – cele două școli (alexandrină, antionhiană)	54
Concluzii	60
2. Alegoria / metoda alegorică în <i>Legum Allegoriae</i>	62
2.1. Despre discurs și sens. Sensul alegoric	64
2.2. Filon din Alexandria – exeget alegoric prin excelență	68
2.2.1. Date bibliografice despre personalitatea lui Filon.....	72
2.2.2. Promotorul Septantei și al discursului alegoric.....	74
2.2.3. <i>Addenda</i> – Papirusul Derveni, Filon și sintagma „ἑρὸς λόγος”	80
Concluzii	90
3. Trei tratate, aceeași metodă. <i>Legum Allegoriae</i> și metoda exegetic – alegorică.....	92
3.1. Clasificarea tratatelor filoniene în edițiile princeps	92
3.2. Teme centrale în opera lui Filon.....	119
3.3. Sinteza exegetică a celor trei cărți din <i>Legum Allegoriae</i>	132
Concluzii	143
4. <i>Legum Allegoriae</i> – un posibil <i>pattern</i> al discursului exegetic iudeo-creștin	145
4.1. Termenul de „paradigmă” în structura revoluției științifice kuhn-iene.....	146

4.2. Elementele care alcătuiesc un pattern (pattern oral/scris).....	165
4.2.1. Pattern-urile asumate de Filon la nivel lingvistic.....	169
4.2.2. Pattern-urile asumate de Filon la nivel structural (LXX și Mikra).	175
4.2.3. Pattern-urile asumate de Filon la nivel tematic.....	184
4.2.4. Pattern-urile asumate de Filon la nivel simbolic.....	192
Concluzii	201
5. Elementele pattern-ului din Legum Allegoriae receptate în diferite medii.....	203
5.1. Exegeza creștină – Clement și Origen	203
5.2. Asumarea și transformarea <i>pattern</i> -ului filonian în iudaismul contemporan. Rabin Moshe Idel (procesul de arcanizare)	208
Concluzii	216
Concluzii finale	219
Bibliografie.....	222

Cuvinte-cheie: Filon din Alexandria, alegorie/discurs alegoric, Legum Allegoriae, paradigmă, pattern, arcanizare.

Josephus Flavius în cartea a VIII-a din *Antichități Iudaice*, descriind situația „periculoasă” în care au ajuns evreii din Alexandria, intrând în conflict cu localnicii greci, menționează că aceștia au căutat dreptatea la curtea imperială romană. Cel care a condus delegația reprezentanților evrei, a fost nimeni altul decât Filon din Alexandria (sau Filon Evreul). Personajul acesta paradigmatic, a avut un rol cheie atât în istoria poporului evreu cât și în promovarea culturală a învățăturilor evreiești¹. În ce mă privește, în cadrul acestei teze de doctorat, doresc să specific de la început faptul că, eu nu am urmărit să pun accentul pe rolul jucat de Filon în chestiunile de natură politică, datorită faptului că, în spațiul românesc, această chestiune a fost amplu expusă în cadrul a două teze de doctorat. Personal, m-a intrigat la personalitatea acestui exeget alexandrin o altă chestiune și anume faptul că, de nenumărate ori, atât în mediul românesc cât și în cel internațional, Filon este considerat paradigmatic sau constituie o paradigmă, pentru diferite „dialoguri” culturale, însă nimeni nu a explicat în detaliu de ce anume îl plasează pe acesta (sau opera sa), în discuțiile legate de paradigmă. Acesta a fost unul dintre motivele care m-a determinat să mă ocup, într-unul dintre capitolele integrate acestei teze de doctorat, respectiv de legătura dintre termenul *paradigma* și Filon din Alexandria.

Perspectiva aceasta, trebuie să recunosc că mi-a schimbat unghiul de abordare al operei filoniene. Am considerat că, Filon merită statul de *personaj paradigmatic*, pentru că, o dată cu apariția scrierilor sale, se produce o schimbare de paradigmă interpretativă care își manifestă influența atât în exegeza iudaică, cât și în cea creștină. Ce m-a intrigat însă, este faptul că nu am înțeles de ce atât iudeii cât și creștinii l-au eliminat pe Filon din memoria lor culturală, ascunzându-i meritele atât în plan istoric cât și hermeneutic. În principiu, evreii nu l-au acceptat nici măcar în actualitate, în timp ce creștinii au inițiat un demers intens de redescoperire a importanței valențelor exegetice aduse de opera sa, în câmpul hermeneuticii biblice. Printre primii autori creștini care au remarcat importanța operei acestui autor alexandrin, s-a numărat Clement din Alexandria, Origen sau Eusebiu de Cezareea. Toți au fost de acord că Filon a fost unul dintre personalitățile marcante ale diasporei evreiești din Alexandria, fie că a fost vorba de chestiuni de natură politică, sau mai ales chestiuni legate de opera și exegeza sa. Unul dintre motivele pentru care ar trebui să i se acorde o anumită importanță scrierilor filoniene, din

¹ Legat de această chestiune a trimerii lui Filon la Roma de către comunitatea iudaică din diaspora alexandrină, pentru a-i fi reprezentate interesele, însuși Filon face referire în: FILON DIN ALEXANDRIA, *Contra lui Flaccus. Ambasada către Gaius. Despre viața contemplativă* (București: Hasefer, 2005), 17-20.

perspectiva creștinismului, constă în faptul că, autorul acestora a fost „martor la nașterea Bisericii primare creștine” și oarecum este juficitată lemeta care-l numește pe Filon, *episcop*. Însă Filon a fost și martorul epocii de mijloc a Platonismului, iar acest fapt își face prezența și în scrierile sale, tocmai de aceea de nenumărate ori, în cadrul acestei lucrări, am identificat corespundețe platonice și uneori aristotelice pentru simbolurile utilizate de Filon. Legat de această chestiune, nu pot trece sub tăcere faptul că, majoritatea cercetărilor promovează lema : „ori Filon platonizează, ori Platon filonizează”. Parcurcând o anumită bibliografie străină, dar și din mediul românesc, am ajuns la concluzia că, Filon poate fi plasat la granița dintre creștinism, iudaism și elenism și se susține ideea că acesta/ lucrările sale, constituie o paradigmă pentru cele trei culturi enunțate.

Filon din Alexandria reprezintă unul dintre modelele, care îmbină în scrierile sale, simboluri din înțelepciunea greacă și învățătura iudaică, spre a le unifica într-un discurs cu valențe universale, suscitând interes și din partea comunități creștine. În timp ce respinge întrebări care caută să demonstreze coruptibilitatea textelor sacre, în același timp prezintă, în manieră proprie, posibile soluții sau învățături pretabile la canoanele biblice rigorigte, adoptate de iudaism. „Unii dintre exegeții evrei abordau Scriptura în paralel cu epopeele homerice, abordând pentru prima dată în iudaism, probleme serioase de critică textuală.”² În contrast cu citatul anterior, există o teză lansată de F. Siegert, care susține nealterarea criticii textuale de către concepțiile grecești. În ce mă privește, sunt înclinată să infirm această ipoteză și să fiu de acord cu prima, aici fiind suficient doar să aduc ca dovadă, opera filoniană, care face notă discordantă vizibilă la afirmațiile emise de Siegert. Scrierile filoniene mustesc de influența greacă (simboluri, mituri, concepte, domenii), însă se impune să fiu și onestă și să admit că, doar literatura din diaspora alexandrină a fuzionat cu elementul grecesc. Învățătura iudaică nu a avut de-a face cu „spiritul critic al minții grecești.”³ Charles Bigg, într-una din cărțile sale, a observat că prima încercare sistematică de armonzare a elementelor religiei iudaice cu „concluziile intelectului omenesc se făcuse deja în cercurile savante ale evreilor din Alexandria”⁴, iar numele care s-a vehiculat deseori în abordarea acestei problematici, a fost Filon din Alexandria.

Un alt element pe care am dorit să-l abordez în cadrul acestei lucrări și consider că, prin această abordare, am inițiat un posibil demers de cercetare viitoare, care ar scoate la lumină

² Aici se face referire clară și la Aristarchus. Maren NIEHOFF, „Homeric Scholarship and Bible. Exegesis in Ancient Alexandria,” *The Classical Quarterly* 57, 1 (2007): 166-182.

³ NIEHOFF, „Homeric Scholarship,” 166.

⁴ Charles BIGG, *Creștinii platonicieni din Alexandria* (București: Herald, 2008), 8

numeroase valențe hermeneutice, constă în faptul că, am plasat una dintre numeroasele scrieri filoniene, *Legum Allegoriae* în postura unui posibil *pattern* al discursului exegetic de factură iudaică și nu numai. Elementul principal al acestui *pattern*, este de departe identificat în conceptul de *alegorie*. Alegoria este „o metaforă continuă”, un procedeu artistic, o figură retorică care caută să concretizeze și să personifice concepte abstarcte cu scopul de a învăța sau de a transmite o învățatură morală. Alegoria poate să cuprindă fraze, pericope biblice sau să se extindă până la cuprinsul unei cărți cum este cazul *Cântării Cântărilor*.

Filon, în scrierile sale, s-a folosit intens de acest procedeu, l-a dezvoltat și l-a dus mai departe, spre un fenomen complex, în care a integrat elemente lingvistice din retorica greacă, a construit l-a nivel structural pe schema existentă în *Midraș*, *Genesis Rabah* sau *Talmud* (și în general în operele rabinilor, unde învățătura iudaică era expusă sub forma răspunsurilor și a întrebărilor), iar l-a nivel simbolic, a preluat elemente identificate atât în Tora iudaică cât mai ales în Septanta greacă, toate spre a le unifica într-un discurs hermeneutic de factură alegorică. Scrierea în care se identifică, cu precădere acest discurs exegetic cu valențe alegorice, este cu siguranța *Legum Allegoriae*. Am ales să-i atribui acestei lucrări, premisele unui posibil *pattern*, pentru că, în construcția acesteia se identifică elementele descrise anterior, însă, lucrarea în sine se interconectează atât cu celelalte lucrări filoniene, cât și cu cele anterioare aparținând altor autori (din sfera iudaismului, cât și a elenismului), și mai ales conturează anumite tipare și devine un exemplu pentru scrieri ulterioare celor filoniene, aparținând autorilor din sfera creștinismului. Aici intervine un transfer de sensuri între iudaism, elenism și creștinism, toate puse în valoare prin intermediul metodei alegorice, în interiorul unui discurs exegetic, alegoric, care are ca ipoteză de lucru, textul scripturistic vechitestamentar din Facere (Fac. 2,1-3,19). Acest *Comentariu alegoric* conturează, la nivel simbolic, imaginea orașului Alexandria, „în care au existat și s-au influențat reciproc, migrând unul spre celălalt și contribuind unul la evoluția celuilalt, două vechi modele culturale și prin excelență particulare, prin esența lor, unul filosofic, bazat pe exercițiul rațiunii și unul teologic, bazat pe exercițiul pietății și al credinței și pe Legământul cu Dumnezeu IAHVE.”

Pentru a contura imaginea lui *Legum Allegoriae* din perspectiva unui *pattern*, a unui model, m-am oprit asupra a câtorva noțiuni specifice, cum ar fi, construirea discursul predominant alegoric sau temele esențiale, care au rolul de a interconecta acest tratat, cu literatura identificată în paradigmele ante și post filoniene⁵, dar în același timp, acest tratat își are rolul ei bine stabilit, în identificarea paradigmei lui Filon din Alexandria. Trebuie să

⁵ Acest termen de *paradigmă*, de data aceasta, îl folosesc cu sensul identificat la Thomas KUHN, *Structura Revoluțiilor Științifice* (București: Editura științifică și enciclopedică, 1976).

menționez că, în acest context, termenii *paradigmă*⁶ și *pattern* au avut un rol important în demersul propriu de cercetare, datorită faptului că, mi-au delimitat, din punct de vedere științific, elementele constitutive pentru a valorifica *Legum Allegoriae* (și inclusiv pe autorul ei), atât în cadrul tratatelor filoniene, cât și în conexiune cu literatura iudaică, greacă și creștină a primelor veacuri. Perspectiva aceasta de abordare, am considerat că poate fi întregită, cu introducerea în ecuația paradigmei filoniene, a unei analize a evoluției influențelor filoniene asupra literaturii medievale, respectiv, aici am fost preocupată de conexiunea cu RamBam și *Călăuza rătăciților*. Paradigmele interpretative, chiar dacă se suprapun, atrag după ele și o revoluție de natură științifică, bineînțeles că, acest principiu s-a aplicat și în relația dinamică dintre discursul exegetic, alegoric practicat de Filon și același gen de discurs, doar că de data aceasta îmbogățit cu elemente din Cabala teosofică, Gematrie și în principal, mistica evreiască, utilizat de către autorul medieval Moses ben Maimon. Cei doi autori, au însă, numeroase interferențe comune în câmpul exegetic, iar elementul central care creează conexiune între cei doi, este textul biblic, ipoteza de la care ambii își inițiază demersurile interpretative. Toate aceste demersuri interpretative, în final converg spre unul singur, care are valențele unui discurs interpretativ universal. Consider că, universalitatea mesajului biblic, a fost în fapt, motivația de la care au pornit atât Filon din Alexandria cât și RamBam.

În cadrul acestei teze de doctorat, am alcătuit, din punct de vedere structural, un „capitol” separat în care am urmărit aspectele de natură tehnică pe care le-a impus acest text. Aceste aspecte sunt importante pentru că, din punct de vedere metodologic, structurează conținutul unei lucrări și ajută la identificarea elementelor cheie, a ipotezei de lucru și a obiectivelor care au condus la rezultatul cercetării.

Din punct de vedere metodologic, teza aceasta am structurat-o în cinci capitole mari și mai multe subcapitole. Acest demers, de cercetare, l-am inițiat de la particular, respectiv de la conceptul de *alegorie*, spre general în direcția termenului *pattern* și cel de *paradigmă*. Pentru a exemplifica acest parcurs, din punct de vedere metodologic, am ales un autor recunoscut pentru alegorismul din scrierile sale, este vorba despre Filon din Alexandria și una dintre operele sale, *Legum Allegoriae* care încadrează excelent această schemă⁷.

⁶ Aici este suficient să menționez doar originea greacă a acestui termen, identificată la PLATON, în *Republica* 7, 515a-b. Spre deosebire de Platon, care folosește acest termen pentru a desemna „lumea ideilor”, Kuhn, aduce în prim plan o altfel de utilizare a acestui termen, care implică și o revoluție și o comunitate științifică. Thomas S. KUHN, *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago: The University of Chicago Press, 1962), 174.

⁷ Schema construită de mine are ca punct de plecare (A) termenul de *alegorie*, iar ca punct terminus (B), termenul de *pattern*. Pentru a ajunge la acest punct final trebuie parcurse și alte elemente „mobile”, respectiv A1 reprezentat de Filon din Alexandria și A2 reprezentat de *Legum Allegoriae*. Ulterior pe această schemă voi integra și alte elemente, cum ar fi exegeza iudaică dinainte și de după Filon și mai ales chestiuni ce țin de înțelepciunea greacă (exp: retorica).

În primul dintre capitolele cuprinse în această teză, am abordat la nivel terminologic, *alegoria*, cu precădere definițional (morfologic, sintactic), și ulterior m-am oprit asupra particularităților pe care le implică alegoria într-un text sacru („alegoria biblică”). În capitolul doi am dus demersul de cercetare spre exemple concrete, și am ales să exemplific imixtiunile acestui concept („alegorie) în opera exegetică a lui Filon din Alexandria. Am ales acest autor datorită faptului că, este recunoscut ca, exeget alegoric prin excelență, iar scrierea *Legum Allegoriae* exemplifică în mod autentic toate imixtiunile acestui concept. În cel de-al treilea capitol, am abordat cu precădere, tratatele filoniene și modul în care acestea se conectează cu *Legum Allegoriae*. Am considerat un subiect de maximă importanță, dezbaterea problematicii locului pe care-l ocupă *Legum Allegoriae* în cadrul operei filoniene. Începând cu cel de-al patrulea capitol am produs o „ruptură” la nivelul discursului, introducând în schemă un alt termen și anume cel de *pattern*. Deși la o primă lectură a planului tezei, se creează impresia că ar exista o falie între primele trei capitole și ultimele două, această viziune este una superficială. Termenul *pattern* este în fapt mai mult decât un concept, este un fenomen care generează o metodologie proprie, înglobează în sine numeroase alte elemente printre care și alegoria. Însă elementul care creează conexiune între *alegorie* și *pattern* este constituit, în viziune proprie, de opera lui Filon, *Legum Allegoriae*. În mod deductibil, dacă *Legum Allegoriae* a integrat în structura discursului filonian, conceptul de alegorie, va compune și la nivel general, un ansamblu de elemente care alcătuiesc un *pattern* în cultura iudaică. Pe parcursul ultimului capitol (respectiv capitolul cinci), am fost preocupată de tema aceasta a *pattern*-ului și de modul în care este receptată / asumată de către iudaismul contemporan., respectiv legătura cu procesul *arcanizare/supra-arcanizare*.

Tot în contextul structurării acestei teze de doctorat, la finalul fiecărui capitol am căutat să intervin cu o secțiune de concluzii în care să expun direcțiile principale de cercetare pe care le-am promovat în cadrul capitolului și ulterior căile prin care acestea pot converge spre cercetarea aprofundată.

Inițial, am pornit de la ideea conform căreia, alegoria biblică ocupă un loc central atât în exegeza iudaică cât și în cea creștină. Ulterior, evoluând în demersul de cercetare, am conștientizat faptul că, această premisă este greșită și că în fond alegoria biblică nu este diferită de cea literară, la nivel conceptual. În fapt, alegoria este unică din punct de vedere definițional, diferă în schimb modalitatea de uzitare în funcție de textele alese. Pentru a susține această ipoteză am apelat la textele exegetice aparținând lui Filon din Alexandria și cu precădere la scrierea *Legum Allegoriae*. Maniera sa de a utiliza alegoria în procesul de interpretare, constituie

o cheie importantă în descifrarea semnificațiilor pe care le implică un text sacru vechitestamentar.

Ipoteza de lucru de la care pornesc în alcătuirea acestei teze, este aceea conform căruia, scrierea Legum Allegoriae aparținând lui Filon din Alexandria, este o veritabilă alegorie și în același timp îmbină elemente care o transformă într-un *pattern* / model al discursului exegetic iudeo-alexandrin, iar la nivel general, îl plasează pe Filon pe poziția unui personaj paradigmatic.

„Conservarea scrierilor lui Filon din Alexandria, care au fost neglijate în cea mai mare măsură de evrei și de păgâni, a fost întru totul dependentă de Biserica Creștină. Lucrările sale au fost privite cu entuziasm și cercetate cu sârguință atunci când s-a observat că sistemul lui doctrinar etic și metoda sa de interpretare a Vechiului Testament erau în deplin acord cu sfintele Scripturi ale Bisericii Creștine.”⁸

Aceasta este prologumena care inițiază monumentală lucrare a operelor filoniene, aparținând lui Cohn și Wendland și apărută acum aproape un secol, și care mă determină să îmi pun întrebarea dacă, acest argument se susține și în contemporaneitate? Doi autori păgâni din Antichitate, sunt identificați cel mai adesea, ca cei care au intrat în contact cu scrierile lui Filon, respectiv filosofii Numenius și Plotin. Neopitagoreanul Numenius, a plecat din Apamea în Siria, iar perioada în care a început să fie cunoscut este considerată undeva la jumătatea secolului al II-lea. Legat de acest autor, analizând afirmațiile prezentate de Clement Alexandrinul în *Stromate*, consider că, nu ar trebui să fie manifestate îndoieli cu privire la faptul că, era interesat de simbolurile și de tradiția iudaică, în general. Afirmația cu privire la Platon, anume că acesta nu era altceva decât ”un Moise care vorbea dialectul atic”⁹, referirile sale la Fac 1,2 și încă patru posibile referiri la tradițiile iudaice, indică seriozitatea cercetărilor sale, legate de iudaism. Scriind împotriva lui Celsus, Origen îi menționează pe Filon și pe Numenius în cadrul aceluiași paragraf. Cu toate acestea, dovezile primare ne lipsesc în acest sens, pentru că, majoritatea lucrărilor lui Numenius s-au pierdut. Whittaker, atunci când susține că Numenius s-a referit la zeul suprem prin termenul grecesc ὁ ὄν, din Septuaginta, se bazează pe relația dintre acesta și Filon. Faptul că Numenius era familiarizat cu scrierile lui Filon nu este acoperit cu dovezi, însă nu există dubii cu privire la stima și aprecierea sa față de abordarea sincretistă practică de evreii alexandrini. Alți cercetători, precum Wanszink și Van Winden susțin că Numenius a studiat, în mod cert, scrierile lui Filon¹⁰. Aici, există, însă, și unii cercetători care

⁸ L. COHN și P. WENDLAND, *Philonis Alexandrini opera quae supersunt*, 6 vol (Berlin: 1896-1915)

⁹ CLEMENT ALEXANDRINUL, *Stromata I, XXII,150,4* în *PSB* 5, trad. Dumitru Fecioru (București: EIBMBOR, 1982),

¹⁰ J.H. WASZINK, „Porphyrios und Numenios,” în *Porphyre, Entretien Hardt* 12 (1966): 50.; Van Winden, *Calcidius on Matter: his Doctrine and Sources* (Leiden: Brill, 1965), 123.

se plasează pe o poziție diferită, dezaprobând abordarea aceasta, susținând că preocuparea aceasta legată de interesul pe care l-ar fi arătat Numenius față de iudaism, este exacerbată și nerealistă.

Filon a fost un filosof strălucit, un exeget care a manifestat curajul și deschidere spre alte culturi. Mesajul său, unul de factură universală, urmărea să descifreze, să dezvăluie semnificațiile ascunse ale textului sacru, atât pentru evrei cât și pentru greci și ulterior pentru creștini. Acum pot afirma cu toată convingerea că acesta este un „personaj paradigmatic” care a atras cu sine o „revoluție științifică”. Din acest punct de vedere, nu cred că a fost corectă decizia culturală a rabinilor, de a-l izola pe Filon și tratatele sale. Chiar dacă, aceștia nu-i recunosc meritele, personal, nu am putut să trec cu vederea influența în plan exegetic, pe care acest alexandrin a avut-o inclusiv în Antichitate. Din punct de vedere fenomenologic, apariția unor comentarii, care au avut ca scop principal extragerea unor simboluri, idei și concepte influențate de diverse filosofii grecești, din textul scripturistic, se datorează într-o oarecare măsură și tratatelor filoniene. În acest punct, am identificat elementul central, care m-a determinat să-l consider pe Filon o *paradeigma*. Cu siguranță, Filon este un astfel de interpret și a fost descris de Gerald Bruns ca „un interpret radical.”¹¹

Filon nu este doar un spirit profund intuitiv ci și unul care lucrează metodic și structurat. Așa precum am prezentat scrierile sale, pe parcursul tezei, acestea nu apar la întâmplare, ci sunt interconectate prin diferite aspecte de natură lingvistică, structurală sau simbolică. Acestea nu sunt în raport doar de interconexiune ci manifestă și transferuri de sensuri, creând o unitate la nivel semantic. Semnificativ, aici este rolul pe care Filon i l-a consacrat alegoriei. Trei cărți, care, din punct de vedere tematic, își inițiază demersul exegetic adoptând ca ipoteză, textul scripturistic, converg spre un discurs-*pattern*, cu valențe universale, încadrate alegoric. Alegoria, în cele trei tratate filoniene, după Erwin Goodenough, se înscrie într-un fenomen de amploare, „un curent evreiesc mistic, anti-rabinic prin natura sa, și care recurge la simboluri.”¹² Interesant este că, din punct de vedere istoric, „fenomenele hermeneutice”, revoluționare, din opera filoniană, ar fi avut toate șansele să rămână izolate, și să nu manifeste influențe în nici un spațiu de manifestare interpretativ. Cu toate acestea, realiști fiind, putem identifica influențe „filoniene”, în discursul exegetic ulterior, atât în iudaism cât și în creștinism.

Nu pot să nu amintesc faptul că, Filon a fost contestat, atât de conaționalii săi rabini cât și în contemporaneitate, și spre surprinderea mea, chiar în spațiul românesc unde, încă nu îi sunt traduse toate scrierile și există hiatusuri serioase între literatura internațională și cea

¹¹ Gerald BRUNS, *Hermeneutics Ancient and Modern* (New Haven: Yale University Press, 1992), 83-103.

¹² Erwin GOODENOUGH, *By Light, Light* (New Haven: Yale University Press, 1935). 46.

românească, legat de acest autor. Astfel, Rodica Pop, într-unul dintre articolele sale susține că: „...Philon vrea să arate însemnătatea culturii iudaice, atribuind paternitatea ideilor fundamentale lui Moise, iar filosofie lui Platon statutul de replică – una superioară, ce-i drept dar replică. Cu toate acestea, Philon sfârșește prin a se folosi de cadrele de gândire platoniciene pentru a comenta textele sacre, fără a reuși să ne convingă de păcatul de plagiat pe care l-ar fi săvârșit filosoful atenian.”¹³

În ce privește afirmațiile de mai sus, expuse de autoarea menționată (R. Pop), aș dori să creez un cadru „polemic”, și să-i contracarez afirmațiile cu propriile opinii, considerând că este nemotivată această vehemență în idei, manifestată împotriva gândirii lui Filon. În primul rând, Filon nu a intenționat, în scrierile sale să „ne convingă de existența unui plagiat atribuit lui Platon”. În operele sale, Filon a încercat să descopere sensurile ascunse ale textului scripturistic, și a încercat să creeze un contact direct al poporului din diasporă cu acest text sacru. Exegețul alexandrin, nu se folosește, în scrierile sale, doar de gândirea platoniciană sau de curentul elenist, pentru a exegeta textele sacre, din contră, acesta manifestă intenția de a pune în valoare paternitatea învățăturilor și a personalităților specifice iudaismului. Consider că, autoarea în cauză, l-a perceput într-un mod cu totul eronat, pe Filon din Alexandria și opera sa.

Concluzionând toate cele expuse anterior, deși sunt conștientă că, uneori, am apelat la propriile raționamente și argumente pentru a-mi susține afirmația din titlu, neavând concret o susținere bibliografică în acest sens, îmi exprim speranța că acest demers de cercetare, aflat în faza inițială, va fi încurajat sau măcar acceptat de „comunitatea științifică”¹⁴. Sunt conștientă că, Filon și opera sa, au numeroase valențe, încă nedescoperite în teologia românească și poate că, și în plan internațional nu am reușit să iau contact cu toate elementele, definitiv tratate pentru conturarea personalității lui Filon, dar, sper ca măcar, să fi revizuit încă o dată bibliografia de bază aferentă acestei personalități paradigmatică.

¹³ R. POP, „Platon,” 657.

¹⁴ Element pe care Kuhn l-a adus în prim plan, în discuția legată de paradigmă.

Bibliografie

Ediții ale Sf. Scripturi

- *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, ed. Karl Elliger și Wilhelm Rudolph. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1987.
- *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX*, ed Alfred Rahlfs. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1935.
- *Biblia* sau *Sfânta Scriptură*, ediția Sfântului Sinod. București: IBMO, 2015.
- *King James Version 1769* Blayney Edition of the 1611 KJV of the English Bible- with Larry Pierce's Englishman's- Strong's Numbering System, ASCII version.
- *BNT+LXX, BNT - Novum Testamentum Graece*, Nestle-Aland 27th Edition. Copyright (c) 1993, Deutsch Bibelgesellschaft, Stuttgart. *LXT - LXX Septuaginta (LXT)* (Old Greek Jewish Scriptures) edited by Alfred Rahlfs, Copyright © 1935 by the Württembergische Bibelanstalt /Deutsche Bibelgesellschaft (German Bible Society), Stuttgart.
- Hebrew English Edition of The Babylonian Talmud, *Genesis Rabah*, translated into english with notes, glossary and indices by A. E. Silverstone, Rabbi I. Epstein, London, The Soncino Press, 1994.

Dicționare, lexicoane, enciclopedii și manuale

- AUNE, David. E. *The Westminster Dictionary of New Testament and Early Christian Literature and Rhetoric*. Kentucky: Westminster John Knox Press, 2003.
- BASARAB, Mircea. *Ermeneutica biblică*. Oradea: Editura Episcopiei Ortodoxe Române, 1997.
- BĂBAN, Octavian. *Curs de hermeneutică biblică*. Suport de curs, București, 2009.
- BOTTERWECK, Johannes și RINGGREN, Helmer, *Theological Dictionary of the Old Testament*, vol. 5, ed. David. E. Green (Grand Rapids: W. B. Eermans Publishing Co., 1986).
- CHEVALIER, Jean. *Dicționar de simboluri*. București: Artemis, 1995.
- DOUGLAS, J. D. și TENNEY, Merrill C., *The New International Dictionary of the Bible*. Michigan: Zondervan Publishing House, 1981.
- KITTEL, Gerhard et al. *Theological Dictionary of the New Testament*, vol. 2. Grand Rapids: Eerdmans, 1976.
- MĂNĂSTIREANU, D. *Curs de introducere în hermeneutica biblică teoretică*, Iași, 2005.
- ROBĂNESCU, Mariana. *Dicționar de termeni literari și figuri de stil*. București: Ametist 92, 2005.

Resurse patristice

- EUSEBIU DE CEZAREEA. „Istoria Bisericească.” În *PSB* 13. Tradus de Teodor Bodogae. București: IBMO, 1987.
- ECO, Umberto. *The Aesthetics of Thomas Aquinas* trad. Hughes Bredin. Cambridge: Harvard University Press, 1988.
- GRANT, R.M. *Eusebius as a Church Historian*. Oxford: Clarendon Press of Oxford University Press, 1980
- ORIGEN. *Omilii, comentarii și adnotări la Geneză*, ediție bilingvă. București: Polirom, 2006.
- SF. VASILE CEL MARE. „Omilii la Hexaimeron.” În *PSB* 17. Tradus de Dumitru Fecioru. București: IBMO, 1987.

Resurse iudaice

- FILON DIN ALEXANDRIA. „Le desordre commence avec la premiere edition de Philon, 1552. Plus tard Mangey, au lieu de le reparer, l’aggrave.”
- FILON DIN ALEXANDRIA. *Comentariul alegoric al Legilor Sfinte după lucrarea de șase zile*. Tradus de Zenaida Anamaria Luca. București: Paideia, 2002.
- FILON DIN ALEXANDRIA. *Contra lui Flaccus. Ambasada către Gaius. Despre viața contemplativă*. București: Hasefer, 2005.
- FILON DIN ALEXANDRIA. *De Gigantibus*. Tradus de A. Mosès. Paris: Editions de Cerf, 1963.
- FILON DIN ALEXANDRIA. *Scrieri Istorice. Contra lui Flaccus sau Despre providență*. București: Hasefer, 2005.
- FILON DIN ALEXANDRIA. *Viața lui Moise*. București : Hasefer, 2003.
- HADAS-LEBEL, Mireille. *Hilel. Un înțelept în vremea lui Iisus*. București: Hasefer, 2006.
- HENGEL, M. *Judaism and Hellenism. Studies in their Encounter in Palestine during the Early Hellenistic Period* vol. 1,2. Philadelphia: Fortress, 1974.
- HERFORD, R. Travers, trad. *Pirke Aboth*. În R.H. Charles, *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*. t. II. Oxford: 1913. *classement des oeuvres de Philon*.
- IDEL, Moshe. *Cabala și interpretare. Perfecțiuni care absorb*. București: Polirom, 2004.
- IDEL, Moshe. *Language, Torah and Hermeneutics*. Albany: State University of New York Press, 1989.
- IDEL, Moshe. *Perfecțiuni care absorb. Cabala și interpretare*. București: Polirom, 2004.
- JOSEPHUS, Flavius. *Antichități Iudaice*, vol. 2, cartea a VIII-a, a XVIII-a. Tradus de Ion Acsan. București: Hasefer, 2015.
- JOSEPHUS, Flavius. *The Complete Works of Josephus*. Michigan: Grands Rapids, 1981.
- MAIMONIDES, Moses. *The Guide of the Perplexed*, trad. Shlomo Pines. Chicago: The University of Chicago Press, 1963.
- MOIMONIDE, Moșe. *Călăuza rătăciților* trad. Dumitru Hîncu. București: Hasefer, 2000.
- STERN, David. *Midrash and Theory: Ancient Jewish Exegesis and Contemporary Literary Studies*. Chicago: Northwestern University Press, 1996.
- STERN, David. *Midrash and theory: ancient Jewish exegesis and contemporary literary studies*. Illinois: Northwestern University Press, 1998.
- VERMES, Geza. *Scripture and Tradition in Judaism: Haggadic Studies*. Leiden: Brill, 1961.

Comentarii biblice

- ATTRIDGE, H. W. *The Epistle to the Hebrews (Hermeneia)*. Philadelphia: Fortress Press, 1989.
- den EYNDE, Van. *Commentaire d'Is]o' dad de Merv sur l'Ancien Testament, II. Exode-Deuteronomie*. Louvaine: Secretariat de corpus SCO, 1958.
- DUNN, J.D.G. *Romans*. World Biblical Commentary 2, Waco, TX 1988.
- DODD, C. H. *The Interpretation of the Forth Gospel*. Cambridge, University Press, 1953.
- FITZMEYER, J.A. *Romans. A New Translaation with Introduction and Commentary*. New York: 1993.

Cărți de specialitate

- ALEXANDER, Patrick, J. „Retelling the Old Testament”, în D.A. Carson și H.G.M. Williamson, *It is Written: Scripture Citing Scripture*. FS B. Lindars, Cambridge: 1988.
- ANTON, Elter. *De gnomologiorum graecorum historia atque origine commentatio*. Bonn: E.C. Georgi Typographeo Academico, 1893.
- ARISTOTEL, *Despre Suflet/De Anima, și Despre unitatea intelectului*, trad. Alexander Baumgarten. București: Univers Enciclopedic, 2012.
- AUNE, David. *Propechy in Early Christianity and the Ancient Mediterranean World*. Michigan: William Eerdman, 1983.
- BARBOUR, Ian. *Myths, Models, and Paradigms*. New York: Haper & Row, 1974.
- BETEGH, G. *The Derveni Papyrus: Cosmology, Theology and Interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- BIGG, Charles. *Creștinii platonicieni din Alexandria*. București: Herald, 2008.
- BOEVE, L. *Interrupting Tradition: An Essay on Christian Faith in a Postmodern Context*. Leuven: Grand Rapids, 2003.
- BORGEN, Peder. *Bread from Heaven*. Leiden: Brill, 1965.
- BORGEN, Peder. *Brod fra himmel og fra jord. Om haggada i palestinsk midrasj, hos Philo og i Johannesevangelist*. 1960.
- BROWN, Harold. *Perception, Theory and Commitment: The New Philosophy of Science*. Chicago: Chicago University Press, 1977.
- BRUNS, Gerald. *Hermeneutics Ancient and Modern*. New Haven: Yale University Press, 1992.
- CAPUTO, D. *Radical Hermeneutics: Repetition, Deconstruction and the Hermeneutic Project*. Bloomington: Indiana University Press, 1987.
- CELSIE, George. *Gândirea creștin-filosofică a lui Origen în De Principiis și urmările ei până la jumătatea secolului al VI-lea*. Cluj: Limes, 2002.
- CENTRONE, B. *Pseudopythagorica ethica. I trattati morali di Archita, Metopo, Teage, Eurifamo*. Naples: Bibliopolis, 1990.
- CHIRILĂ, Ioan. *Qumran și Mariotis- două sinteze ascetice- locuri ale îmbogățirii duhovnicești*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2000.
- DANIEL, Constantin. *Gîndirea egipteană antică în texte*. București: Științifică, 1974.
- DODDS, E. R. *Pagan and Christian in an Age of Anxiety*. Cambridge: Cambridge University Press, 1965.
- FLONTA, Mircea, studiu introductiv la Thomas Kuhn *Structura Revoluțiilor Științifice*. București: Editura științifică și enciclopedică, 1976.
- FONTANIER, Pierre. *Figurile limbajului*. București: Univers, 1977.
- FRAADE, Steven D. *From Tradition to Commentary*. Albany: Suny Press, 1991.
- FRAZER, D. M. *Ptolemaic Alexandria*, 3 volume; Oxford: Clarendon, 1972.

- GOLDSCHMIDT, Victor. *Le Paradigme dans la Dialectique platonicienne*. Paris: Presses Universitaires de France, 1947.
- GOODENOUGH, Erwin, R *By Light, Light. The Mystic Gospel of Hellenistic Judaism*. New Haven: Yale University Press, 1935.
- GOPPELT, Typos. *The Typological Interpretation of the Old Testament in the New*. Eerdmans: Grand Rapids, 1982.
- GUTTING, Gary. *Religious Belief and Religious Skepticism*. Notre Dame: Notre Dame Press, 1982.
- HABERTAL, Moshe. *Ezoterism și exoterism. Restricțiile misterului în tradiția iudaică* trad. Roxana Havrici. Cluj: Limes, 2004.
- HERACLITUS, *Allégories d'Homere*. Ed. F. Buffière, Paris: Société d'édition Les Belles Lettres, 1962.
- HERODOTUS, *Hist.* 2. 51, 62, 81. Cf. R. Baumgarten, *Heiliges Wort und Heilige Schrift bei den Griechen. Hieroi Logoi und verwandte Erscheinungen*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1998.
- HORGAN, Cf. M. *Pesharim: Qumran Interpretations of Biblical Books*. Washington, D.C.: Catholic Biblical Association of America, 1979.
- HÜLSER, K. *Die Fragmente zur Dialektik der Stoiker II*. Stuttgart: Bad Cannstatt, 1987.
- IVERSEN, E. *The Myth of Egypt and Its Hieroglyphs in European Tradition*. Copenhagen: Gad, 1961; repr., Princeton: Princeton University Press, 1993
- Jacques VENDIER et al. *Le Papyrus Jumilhac*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1961.
- JONES, R.F. *The Triumph of the English Language*. Stanford: Stanford University Press, 1953.
- KAHLE, P. *The Cairo Geniza*. Oxford: B. Blackwell, 1959.
- KATZ, P. *Philo's Bible: the Abberant text of of Bible Quotations in some Philonic*
- KUHN Thomas. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: The University of Chicago Press, 1962.
- KUHN, Thomas. *Structura Revoluțiilor Științifice*. București: Editura științifică și enciclopedică, 1976.
- KUHN, Thomas. *The Copernican Revolution. Planetary Astronomy in the Development of Western Thought*. Cambridge: Harvard University Press, 1957.
- LAKATOS, Imre și Alan MUSGRAVE. eds., *Criticism and the Growth of Knowledge*. London: Cambridge University Press, 1970.
- LANGE, H. O. și NEUGEBAUER, O. Editat de Papyrus Carlsberg No. 1. *Ein hieratisch-demotischer kosmologischer Text*. Kopenhagen, 1940.
- MITCHELL, Basil. *The Justification of Religious Belief*. London: Macmillan, 1973.
- MURPHY, Nancey. *Theology in the Age of Scientific Reasoning Ithaca*. Ithaca: Cornell University Press, 1990.
- MURRIN, Michael. *The Veil of Allegory: some notes toward a theory of allegorical rhetoric in the English Renaissance*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1969.
- NIEBUHR, Richard. *The Meaning of Revelation*. New York: Macmillan, 1941.
- PANAITESCU Val et all. *Terminologie poetică și retorică*. Iași: Editura Universității Al. I Cuza, 1994.
- PÉPIN, Jean. *Mythe et Allégorie. Les origines grecques et les contestations judéo-chrétiennes*. Paris: Aubier, 1958.
- PETRAȘ, Irina. *Teoria literaturii. Curente literare. Figuri de stil. Genuri și specii literare. Metrică și prozodie. Structura operei literare*. Cluj-Napoca: Biblioteca Apostrof, 2009.

- PFEIFFER, R. *History of Classical Scholarship from the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*. Oxford: Clarendon, 1968.
- PHILON DIN ALEXANDRIA. *Scrieri istorice. Ambasada către Gaius sau Despre virtuți*. București: Hasefer, 2005.
- PLATON, *Legile*. București: Univers Enciclopedic Gold, 2010.
- POLANY, *Personal Knowledge*. Chicago: University of Chicago Press, 1958.
- POP, Rodica. „Platon, despre revelație și plagiat. O privire generală.” *Philologica Jassyensia* 1 (2014).
- RADICE, R. *Platonismo e Creazionismo in Philone di Alessandria*. Milano: Vita e pensiero, 1989.
- RAJAK, Tessa. *Translation and Survival: The Greek Bible of the Ancient Jewish Diaspora*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- RICOEUR, Paul. *De la text la acțiune. Eseuri de hermeneutică II*. Trad. Ion Pop. Cluj: Echinox, 1999.
- ROBERTS, C.H. *Buried Books in Antiquity*. London: The Library Association, 1963.
- RUNIA, David. *Society of Biblical Literature Seminar Papers*. 1991
- RUSSELL D. A. and WILSON, N.G. *Menander rhetor. A Commentary*. Oxford: Clarendon press, 1981.
- SEGAL, Michael. *Rewritten Bible Reconsidered: Proceedings of the Conference in Karkku, Finland, August 24–26, 2006*. Ed. Antti Laato and Jacques van Ruiten, Åbo: Åbo Academy University Press, 2008.
- TILICH, Paul. *Systematic Theology*. Chicago: Chicago University Press, 1957.
- VAN DER BURG, Floris. *Davidson and Spinoza: mind, matter and morality*. New York: Routledge, 2016.
- VLADIMIRESCU, Mihai V. *Viața de zi cu zi în vremea lui Iisus*. Iași: Polirom, 2013.
- VLADIMIRESCU, Mihai V., trad. *Septuaginta – De la iudaismul elenistic la creștinismul vechi*. București: Herald, 2007.
- WALTER, N. *Der Thoraausleger Aristobulos*. Berlin: Akademie, 1964.
- WALTER, N. *Der Thoraausleger Aristobulos. Untersuchungen zu seinen Fragmenten und zu pseudoepigraphischen Resten der jüdisch hellenistischen Literatur*. Berlin: Akademie Verlag, 1964.
- WEHRLI, F. *Zur Geschichte der allegorischen Deutung Homers in Altertum*. Borna, Leipzig: R. Noske, 1928.
- WEISS, H. F. *Der Brief an die Hebräer*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1991.
- *Writings and its place in the textual history of the Greek Bible*. Cambridge: Cambridge University Press, 1950.

Studii de specialitate

- AUSTIN, William. „Religious Commitment and the Logical Status of Doctrines,” în *Religious Studies* 9, 1973.
- BARBOUR, Ian. „Rolul Paradigmelor,” în *Thomas Kuhn. Despre Revoluție și Paradigmă în dezvoltarea științei*. Ed. Angela Botez, București: Pro Universitaria, 2014.
- BARCLAY, J. *Jews in the Mediterranean Diaspora: From Alexander to Trajan (323 BCE–117 CE)*. Edinburgh: T&T Clark, 1996.
- BARTHÉLEMY, D. *Colloques nationaux du Centre National de la Recherche Scientifique*. Paris, 1967.
- BERNSTEIN, M. “Interpretation of Scripture.” În *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, 2 volumes. Editat de L. H. Schiffman and J. VanderKam, 376–383. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- BLAUG, Mark. „Kuhn versus Lakatos, on Paradigm versus Research Programs in the History of Economics,” în *History of Political Economy* vol. 7, nr. 4, 1975.
- BUCUR, Bogdan. „Christophanic Exegesis and the Problem of Symbolization: Daniel 3 (the Fiery Furnance) as a Test Case,” *Journal of Theological Interpretation* 10. 2016.
- BURKERT, W. “Zur geistgeschichtlichen Einordnung einiger Pythagoria.” În *Pseudepigrapha I*, Entrétiens sur l’antiquité classique 18, 23–56. Vandeuves-Gêneve: Fondation Hardt, 1971.
- CIFOR, Lucia. „Hermeneutica Literară între vechile și noile paradigme epistemologice din științele culturii,” În *Identitatea culturală românească în contextul integrării europene*. Editat de Marius-Radu Clim et. al. Iași: Alfa, 2006.
- DRIVERS, H.J. „Edessa und das jüdische Christentum.” *Vigiliae Christianae* 24 (1970): 4-33.
- FARAGO, France. „Gândirea fondatoare iudaică și cea a Orientului Mijlociu,” în *Istoria filosofiei* vol. 1, coord. Jacqueline RUSS. București: Univers Enciclopedic, 2000.
- FLUSSER, D. „A Pre-Gnostic Idea in DSS.” În *Jerusalem Studies in Jewish Thought 9: Studies. in Honor of Shlomo Pines* 2, 165–175. Jerusalem: 1989.
- FREDE, M. “Chaeremon der Stoiker.” În ANRW II 36.3, 2067–103. Berlin-New York: W. de Gruyter, 1989.
- GOULET, R. “La philosophie de Moïse. Essai de reconstitution d’un Com mentaire philosophique préphilonien du Pentateuque.” *Histoire des doctrines de l’Antiquité classique* 11. Paris: Librairie philosophique J. Vrin, 1987.
- HACKING, I. „Working in a new world: The taxonomic solution,” în P. Horwich ed., *World Changes. Thomas Kuhn and the Nature of Science*. Cambridge: MIT Press, 1993.
- HORNUNG, E. „Ancient Egyptian Religious Iconography.” În *Civilizations of the Ancient Near East*, 4 volume. Editat de J. M. Sasson, vol. 3, 1718– 1726, 1724. New York: C. Scribner’s Sons, 1995.
- IVERSEN, E. “Egypt in Classical antiquity: a Résumé.” În *Hommage à Jean Leclant: Études Isiaques*. Editat de C. Berger et al. Bibliothèque d’étude de l’IFAO 106/3, 295–305. Le Caire: Institut Français d’Archéologie Orientale, 1994
- JALLADEAU, Joël and W. E. KUHN. „Research Program versus Paradigm in the Development of Economics,” în *Journal of Economic* 12, nr. 3, 1978.
- JANKO, R. “The Derveni Papyrus: an Interim Text.” ZPE 141 (2002): 1–61
- KAMESAR, A. „The Evaluation of the Narrative Aggada in Greek and Latin Patristic Literature”, *Journal of Theological Studies*, NS 45, 1994.
- KISTER, Menahem. “A Common Heritage: Biblical Interpretations at Qumran and Its Implications.” În: *Biblical Perspectives: Early Use and Interpretation of the Bible in Light of the Dead Sea Scrolls: Proceedings of the First International Symposium of the*

Orion Center for the Study of the Dead Sea Scrolls and Associated Literature, 12-14 May, 1996. Editat de M. Stone și E. Chazon, 101–111. Leiden: Brill, 1998.

- KISTER, Menahem. „Biblical Phrases and Hidden Biblical Interpretation and 'Pesharim.’” În Devorah Dimant și U. Rapport, *The Dead Sea Scrolls: Forty Years of Research*, 27-39. Leiden: Brill, 1992.
- KUHN, Thomas. „Afterwords,” în James Conant și John Haugeland ed., *The Road since Structure*. Chicago: University of Chicago Press, 2000.
- KUHN, Thomas. „Possible World in the History of Science,” în James Conant și John Haugeland ed., *The Road since Structure*. Chicago: University of Chicago Press, 2000.
- KÜNG, Hans. „Paradigm Change in Theology,” în *Paradigm Change in Theology*, ed. Hans Küng et al. Edinburgh: T & T Clark, 1989.
- LAKATOS, Imre. „Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes,” în *Criticism and the Growth of Knowledge*. ed. I. Lakatos, Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- LONG, A. “Stoic readings of Homer,” in *Homer’s Ancient Readers: the Hermeneutics of Greek Epic’s Earliest Exegete* eds. R. Lamberton and J. Keaney. Princeton: Princeton University Press, 1992.
- MATTEI, Steven DI. “Paul’s Allegory of the Two Covenants (Gal 4. 21–31).” În *Light of First-Century Hellenistic Rhetoric and Jewish Hermeneutics*, NTS 52 (2006): 102-122
- MESNARD, P. „Symbolisme et Humanisme.” În *Umanesimo e Simbolismo, Lucrările celui de-al IV-lea congres internațional de studii umaniste*, Venise, 19-21 septembrie. Editat de E. Castelli, 123-129. Padoue: 1958.
- NIEHOFF, Maren. „Homeric Scholarship and Bible. Exegesis in Ancient Alexandria,” *The Classical Quarterly* 57, 1, 2007.
- PFÜRTNER, Stephan. „The Paradigm of Thomas Aquinas and Martin Luther: Did Luther’s Message of Justification Mean a Paradigme Shift?,” în *Paradigm Change in Theology*, ed. Hans Küng et al. Edinburgh: T & T Clark, 1989.
- POHLENZ, M. „Die Begründung der abendländischen Sprachlehre durch die Stoa,” în *Kleine Schriften I*. Neukirchen: Hildesheim, 1965.
- PSEUDO-PLUTARCH. „De vita et poesi Homeri.” în *Plutarchi Chaeronensis Moralia* ed. G.N. Bernardakis. Leipzig: Teubner, 1894.
- SEGAL, Michael. „Between Bible and Rewritten Bible,” in *Biblical Interpretation at Qumran*. Ed. Matthias Henze, Grand Rapids: Eerdmans, 2005.
- SOLGER, Karl Wilhelm Ferdinand *Vorlesungen über Ästhetik*. Leipzig: Brockhaus, 1829.
- STERLING, Gregory. „Recherche or Representative? What is the relationship between Philo’s treatises and greek-speaking judaism?.” În *The Studia Philonica Annual*, vol. XI. Editat de David Runia et al. Atlanta: Scholars Press, 1999.
- TCHERICOVER, V. “Prolegomena.” În V. Tchericover, M. Fuks, M. Stern. Editat de Corpus Papyrorum Judaicarum (CPJ), 3 volume. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1957–1964.
- VERNON, Richard. „Politics as Methapor : Cardinal Newman and Profesor Kuhn,” în *Review of Politics* 41, 1979.
- WASZINK, J. H. “Porphyrios und Numenios.” În *Porphyre*, 35-36. Vandeuves-Génève: Fondation Hardt, 1966.
- WHITAKER, J. “Moses Atticizing.” În *Phoenix* 21 (1967): 196–201.
- WOLFSON, Elliot R. „Circumcision, Visionary Experience and Textual Interpretation: From Midrashic Trope to Mystical Symbol,” în *History of Religions* 27. 1987.
- WOLFSON, H.A. „Veracity of Scripture,” în *Religious Philosophy*. Cambridge: Harvard University Press, 1961
- ZELLER, E. *Philosophie der Griechen 3*. Leipzig, 1923.

- COWEY, J. M. S. „Das ägyptische Judentum in hellenistischer Zeit—neue Erkenntnisse aus jüngst veröffentlichten Papyri.” În *Im Brennpunkt: Die Septuaginta. Studien zur Entstehung und Bedeutung der Griechischen Bibel*, Bd. II. Editat de S. Kreuzer și J. P. Lesch. Stuttgart: W. Kohlhammer, 2004.

Resurse electronice

- GÖKTÜRK, Erek. „What is ”paradigm” ?,” Accesat 10 Decembrie, 2017, <https://pdfs.semanticscholar.org/5315/8c78b2c7caec7ffe728f1d286b7df36dd7a2.pdf>.
- STRENG, F. „Lens and Insight: Paradigm Changes and Different Kinds of Religious Consciousness,” *Buddhist-Christian Studies* 7. 1987. doi:10.2307/1390243